

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

ПАЛАЗОВА Тетяна Михайлівна

УДК 321.03.(477)

**ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ НА
ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Спеціальність 23.00.02 –
політичні інститути та процеси

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Одеса – 2011

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України

Науковий керівник:

кандидат політичних наук, доцент

Ткачук Юлія Вікторівна,

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»,
доцент кафедри політичних наук

Офіційні опоненти:

доктор політичних наук, професор

Мілова Марія Іллівна,

Одеська державна академія холоду,
завідувач кафедри соціальних наук

кандидат політичних наук, доцент

Пехник Алевтина Валентинівна,

Національний університет «Одеська національна юридична академія»,
доцент кафедри соціальних теорій

Захист відбудеться «2» червня 2011 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д. 41.053.06 в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України за адресою: (65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, ауд.55)

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці в Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України за адресою: 65008, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36

Автореферат розісланий «29» травня 2011 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

С. І. Ростецька

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Роль еліти, зокрема еліти політичної, у будь-якому суспільстві є домінуючою через те, що саме вона є виразником провідних ідей, актором суспільних змін, суб'єктом, що впливає на всі сфери життя держави, незалежно від її політичного устрою та режиму. У країнах з невеликим досвідом демократичних змін, до яких відносяться всі держави пострадянського простору, політична еліта є чинником державотворення, тому що саме вона приймає стратегічні рішення щодо курсу розвитку країни, визначає геополітичний статус держави.

Незважаючи на те, що проблеми становлення, розвитку, трансформації політичних еліт, є досить розробленими в політичній науці, слід відмітити, що переважна кількість наукових джерел зосереджується на вивченні цього феномену на заході, або ж крізь призму «західного менталітету», для якого властива повага до демократичних цінностей, індивідуальних свобод, відмова від штучного зосередження на особистості політичних лідерів, толерантність до існування контреліт. Вітчизняні дослідники, що спираються на теоретичні напрацювання західних вчених, повинні враховувати специфіку становлення і функціонування політичної еліти пострадянських країн. Щоб зрозуміти цю специфіку, слід звернутися до аналізу історичних умов становлення пострадянських еліт та тих лідерів, які очолили процес елітоутворення на пострадянському просторі, враховувати ті політичні процеси, що призвели до виникнення постноменклатурних еліт, встановити зв'язки між діяльністю політичних еліт та національними, регіональними традиціями, менталітетом та очікуваннями громадськості.

Таким чином, процеси, що відбуваються в пострадянських країнах, значною мірою обумовлені тими рішеннями, які приймають політичні еліти, сформовані під час реформування політичної системи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дослідження пов'язаний із тематикою досліджень «Трансформаційний процес в Україні: основні проблеми та умови вирішення», яка розробляється кафедрою політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського (державний реєстраційний номер 0109U000215). Дисертаційне дослідження виконано за індивідуальним планом відповідно до науково-дослідної теми: «Особливості становлення політичної еліти на пострадянському просторі: порівняльний аналіз».

Мета і завдання дослідження. *Метою* роботи є визначення загальних та особливих рис формування політичної еліти як мегасуб'єкта на пострадянському просторі, окреслення ролі політичних лідерів постсоціалістичних країн у сучасному політичному полі. Досягнення мети дослідження передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань:

- на основі існуючих в політичній науці трактувань висвітлити сутність поняття «політична еліта» та проаналізувати основні

- підходи до її дослідження в класичній і некласичній політичних традиціях;
- встановити співвідношення понять «політична еліта», «номенклатура», «бюрократичний клас», визначити підґрунтя специфічності форм і видів елітоутворення на пострадянському просторі;
 - дослідити теоретичні концепції та з'ясувати тенденції елітоутворення, зокрема визначити систему, механізми, канали рекрутування політичної еліти;
 - охарактеризувати форми і види рекрутування політичної еліти на пострадянському просторі, зокрема, в Російській Федерації, Білорусі, Киргизстані, Казахстані та Україні;
 - визначити особливості функціонування політичної еліти на пострадянському просторі у часових межах з кінця ХХ ст. до початку ХХІ ст.;
 - з'ясувати роль особистості у сучасному політичному полі пострадянських країн, виявити значення персоніфікації влади у трансформаційних процесах.

Об'єктом дослідження є політична еліта як мегасуб'єкт країн пострадянського простору.

Предмет дослідження: загальні й особливі риси процесу становлення та функціонування політичної еліти на пострадянському просторі.

Методи дослідження. Методичною основою дисертаційної роботи є основні загальнонаукові та емпіричні методи дослідження.

У роботі використовувалися загальнологічні методи, серед яких – абстрагування, аналіз, синтез, індукція і дедукція.

В дисертації використані принципи структурно-функціонального та системного аналізу, що дає змогу розкрити змістовні характеристики поняття «політична еліта», виявити її сутнісні ознаки, встановити її складові, визначити характерні риси та чинники утворення, розвитку і сучасного стану. Використання цього методу обумовлено необхідністю визначення співвідношення загальноприйнятих ознак політичної еліти та їх вітчизняних проявів.

Використовуючи історичний метод, було виявлено основні моменти становлення пострадянської політичної еліти, досліджено її розвиток та функціонування наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Порівняльний метод при аналізі й оцінці політичної еліти пострадянських країн дав змогу визначити спільні та специфічні, відмінні риси становлення й функціонування політичної еліти в країнах пострадянського простору, зокрема в Росії, Білорусі, Україні.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у виявленні ролі політичної еліти в трансформаційних суспільствах, до яких відносяться країни пострадянського простору, у встановленні загальних та специфічних рис становлення політичної еліти України у порівнянні з іншими країнами

пострадянського простору. У рамках здійсненого автором дослідження отримано результати, які становлять певну наукову новизну:

Вперше:

- в якості головних чинників функціонування політичної еліти на пострадянському просторі в останні десятиліття визначені формування політичних мегасуб'єктів та підвищена роль особистості політичних лідерів. Формування мегасуб'єктів зумовлене, в першу чергу, моральною «втомленістю» електорату від великої кількості виборів в період з 2006 по 2009 рр., підвищення його ролі у виборчих процесах та прагненням надати «кредит довіри» саме тій політичній силі, яка забезпечить стабільність політичного простору України і ефективність влади як вирішального чинника довіри до влади при підтримці демократичних принципів. На сьогодні Президент став центром політичного та владного механізму України;

- з'ясовано роль особистості у сучасному політичному полі пострадянських країн, яка має характер перебільшеної персоніфікації влади і політичних еліт, що створює передумови для виступу окремих постатей в ролі акторів політичних процесів; встановлено, що центральною ланкою механізму формування політичної еліти в Україні постає особистість політичного діяча.

Удосконалено:

- теоретичні положення щодо утворення політичної еліти в трансформаційних суспільствах; показано, що основними механізмами формування еліти є циркуляція, ротація та рекрутування, з яких головним є останній;

- визначення особливостей функціонування політичної еліти на пострадянському просторі в останні десятиліття. Політична еліта відіграє значну роль у модернізаційних процесах через те, що громадянське суспільство ще є недостатньо розвиненим. Політична еліта характеризується неконсолідованістю та неефективністю функціонування, неможливістю оновлення її складу, що заважає розвитку та подальшому втіленню демократичних засад політичної діяльності;

Дістало подальшого розвитку:

- трактування політичної еліти як відносно стійкої, внутрішньо диференційованої групи осіб, які володіють певними якостями, підготовлені до виконання політико-управлінських функцій, займають певні політичні керівні посади та безпосередньо впливають на прийняття політичних рішень; в межах класичної політичної традиції вивчення політичної еліти характеризується визначенням об'єктивних та суб'єктивних показників, в межах некласичної – її розумінням як суб'єктів політичної діяльності, що роблять стратегічний вплив на політичні та соціальні процеси;

- співвіднесення поняття «бюрократичний клас», «номенклатура» і «політична еліта»; зазначено, що віднести бюрократію та номенклатуру

до політичної еліти не представляється можливим, за винятком окремих представників цих прошарків;

- визначення специфічності форм і видів рекрутування нових членів політичної еліти на пострадянському просторі; визначено їх загальні та особливі характеристики. Загальними рисами рекрутування для політичної еліти в країнах СНД є переважання закритого типу рекрутування, його «неономенклатурний» тип, звуження проникності каналів, зменшення кількості каналів рекрутування. Обґрунтовано, що особливі риси рекрутування змінюються залежно від пострадянської країни, історії та чинників становлення й розвитку її політичної еліти.

Практичне значення отриманих результатів. Результати дослідження можуть використовувати владні структури, політичні партії, аналітичні групи та комітети, що займаються розробкою законодавчих актів. Основні результати дисертаційного дослідження можуть бути використані науковцями і науково-педагогічними працівниками в навчальному процесі у підготовці підручників, навчально-методичних посібників, для викладання загальних курсів із політології та історії України, спеціальних курсів, наприклад, «Політична еліта України», «Політичне лідерство» та інші.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й висновки обговорювалися на щорічних наукових звітних конференціях кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Результати пройшли апробацію на міжнародних та всеукраїнських конференціях і наукових семінарах: «Інновації в технології та методології наукового пізнання» (м. Одеса, 2006 р.), «Християнські цінності в освіті та вихованні» (м. Одеса, 2007 р.), «Революції в Україні ХХ-ХХІ ст.: співзвуччя епох» (м. Одеса, 2008 р.), «Толерантність як основа соціальної безпеки» (м. Одеса, 2009 р.), «Євроатлантична співпраця: від науки до миру» (м. Одеса, 2009 р.), «Європейські стандарти: від освіти до високих технологій» (м. Одеса, 2009 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у 7 наукових працях, 5 з яких надруковані у виданнях, що визнані фаховими з політичних наук.

Структура дисертаційного дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять сім підрозділів, висновків та списку використаної літератури. Загальний обсяг дисертації складає 180 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність дослідження; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження; розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи; наведені дані про апробацію основних положень дослідження, його результатів і публікацій за темою дисертації.

Перший розділ **«Основні теоретико-методологічні підходи до аналізу політичної еліти як правлячого класу»** – присвячений розкриттю стану наукової розробки проблеми, аналізу джерельної бази дослідження, тлумаченню ключових понять та обґрунтуванню їх використання, розкриттю теоретико-методологічних підходів до аналізу політичної еліти як правлячого класу.

У першому підрозділі *«Розробка поняття «політичної еліти» як наукової категорії в зарубіжній та вітчизняній науці»* – визначається ступінь розробки проблеми політичної еліти

На підставі аналізу праць відомих зарубіжних вчених – Конфуція, Платона, Н. Макіавеллі, Ф. Ніцше, Х. Ортеги-і-Гассета, Г. Моски, В. Парета, Р. Міхельса, Ж. Сореля, М. Вебера та вітчизняних дослідників Б. Кухти, В. Лизанчука, М. Михальченка, С. Наумкіної, А. Пахарева, В. Танчера, М. Шульги, та ін., показано становлення елітології, еволюцію змісту термінів та основних положень провідних концепцій. Показано, що сучасна політична наука висунула багато різних, часто протилежних за теоретичним наповненням, інтерпретацій поняття політичної еліти.

Визначені основні напрями обґрунтування феномену еліти. Практично всі дослідники під елітою розуміють порівняно невеликі групи вибраних осіб, яким або притаманні сильна воля та великі знання, або вони обіймають керівне становище в політичній, економічній, військовій чи духовній сферах, або об'єднують обидві риси. Це групи, які, як правило, мають вищий соціальний статус, певну єдність інтересів і цілей, а також чималі офіційні повноваження, можуть контролювати діяльність усіх ключових інститутів суспільства.

За основу було обрано визначення терміну «політичної еліти» як відносно стійкої, внутрішньо диференційованої групи осіб, які складають меншу частину суспільства, володіють певними якостями, підготовлені до виконання політико-управлінських функцій, займають певні політичні керівні посади та безпосередньо впливають на прийняття політичних рішень і життєдіяльність суспільства в цілому.

Державам пострадянського простору притаманні процеси трансформації та зміни еліт, прояви непотизму, клієнталізму, трибалізму, вождизму і т. п.

У другому підрозділі *«Основні теоретико-методологічні підходи до дослідження «політичної еліти» в класичній і некласичній політичній традиції»* – розглянуті теорії еліт в класичній і некласичній політологічних традиціях дозволяють говорити про множинність трактувань самої еліти, про труднощі виділення критеріїв приналежності до елітних груп і ін.

В рамках класичної політології основними критеріями виділення елітних груп є такі показники як, по-перше, у владних (об'єктивістських) концепціях еліти – посада, об'єм владних повноважень, соціальне положення в суспільстві (інакше кажучи, формальні характеристики високого соціального статусу); по-друге, в мерітократичних (суб'єктивістських) – особисті якості представників елітних груп.

Недоліки класичних методологічних підходів, а також необхідність розгляду еліт в контексті політичного та соціального розвитку, їх ресурсних можливостей (тобто політичного потенціалу еліт) вимагає звернення до сучасних некласичних політологічних теорій вивчення елітних груп.

Існуючі концепції є методологічною основою для формування «єдиної» теорії еліти, інтегруючої концептуальні положення окремих теорій в контексті «постнекласичного» бачення. На думку автора роботи, таким підходом при аналізі елітних груп може виступати так званий «інтеграційний» підхід, в якому допускається існування безліч підстав для формування еліти (проте ці підстави завжди обмежені структурними особливостями політикуму). Необхідним елементом даної теорії стає аналіз взаємодії еліти з оточуючим її середовищем, що включає як політичну сферу, так і інші сфери суспільних відносин.

У третьому підрозділі *«Співвідношення понять «політична еліта», «номенклатура», «бюрократичний клас» в радянському суспільствознавстві»* – показано, що вивчення політичної еліти в радянському суспільствознавстві майже не проводилося.

Сучасні дослідники зауважують, що поняття «бюрократія» або «бюрократичний клас» в радянському суспільствознавстві використовувалося для позначення не тільки певної соціальної групи, але і системи організацій, що створюються органами публічної влади з метою максимізації своїх функцій (таких, як апаратні служби, покликані надавати допомогу публічним політикам), а також установи і відомства, включені в розгалужену структуру виконавчої влади.

Проблема бюрократичного класу та бюрократичної влади у вітчизняній літературі знову повстала в другій половині 80-х років ХХ ст. у зв'язку з осмисленням природи державно-політичного ладу Радянського Союзу. Типовим було відтворення ідей, висловлених раніше М. Джіласом і М. Восленським.

Спираючись на проведений аналіз робіт, присвячених вивченню питань, що представляють інтерес для даного дослідження, співвідношення понять «бюрократичний клас», «номенклатура» і «політична еліта» стосовно радянського суспільства можна представити наступним чином. Бюрократичний клас – це прошарок управлінців, представники якого мають привілейоване положення, обіймають керівні посади, здатні впливати на прийняття та втілення рішень, що виходять за межі їх службових повноважень, завдяки чому впливають як на особистий стан в соціумі, так і на соціальне і політичне життя відповідних рівнів. Бюрократичний клас характеризується також формальним виконанням своїх безпосередніх функцій, прагненням використовувати свої повноваження для досягнення влади.

Номенклатура – це верхівка бюрократичного класу, представники якої мають реальну політичну владу, отримують можливість довічно обіймати керівні посади навіть при професійній невідповідності, ігнорують при прийнятті й виконанні рішень правові основи держави через контроль над

правоохоронними та судовими органами, передбачають існування «кругової поруки», передають за спадком приналежність до номенклатурного класу.

Бюрократичний клас та номенклатура є політичною елітою, якщо розглядати її як панівний владний клас.

У *Висновках до I розділу* проаналізовано сутність поняття «політична еліта», розглянуто основні підходи до дослідження політичної еліти в класичній та некласичній політичній традиції, що дало змогу вирішити перше завдання дослідження. Окрім того, вирішено друге завдання дослідження, а саме визначено та досліджено співвідношення понять «політична еліта», «номенклатура» та «бюрократичний клас». Бюрократичний клас та номенклатура, які на пострадянському просторі проголосили себе політичною елітою, представляють собою певною мірою замкнуту спільноту. Відомо, що замкненість призводить до старіння та ригідності номенклатурних кадрів, отже, як будь-яка система, номенклатурна еліта повинна забезпечити самовідтворення. Через особливості функціонування цієї еліти, вона має специфічні форми і види рекрутування нових членів, що зумовило їх більш ретельний розгляд в наступному розділі.

Другий розділ «Характерні риси процесу елітоутворення на пострадянському просторі» – аналізуються теоретичні положення стосовно процесу елітоутворення на пострадянському просторі, особлива увага приділяється вивченню рекрутування політичної еліти, його форм та видів.

У першому підрозділі *«Теоретичні засади аналізу способів елітоутворення в стабільних та трансформаційних суспільствах»* – визначені такі процеси елітоутворення, як циркуляція та рекрутування, розглянуто роль виборів та призначення на посаду як механізмів формування політичної еліти.

Визначено, що основним чинником оновлення і розвитку політичної еліти в будь-якому суспільстві є система рекрутування як механізм формування і відтворення еліти, що включає в себе критерії, порядок і коло осіб, які здійснюють відбір.

За демократичною традицією, рекрутування політичної еліти можливо, насамперед, завдяки відбору до її складу новобранців, що неминуче різняться залежно від суспільного устрою і історичної епохи (такими принципами, поперемінно або синхронно, були кровна спорідненість, спадкоємство, володіння власністю, професійна компетентність, партійна приналежність, особиста відданість, старшинство або вислуга років, протекціонізм, тощо). Найбільш важливими механізмами формування політичної еліти є вибори та призначення на посаду. Для країн пострадянського простору вибори майже не виконують функції інкорпорації, ротації або екскорпорації еліт. Найбільш поширеним механізмом рекрутування до низових ланок політичної еліти та способом просування до вищих її лав виступає призначення на посаду.

Каналами рекрутування називаються шляхи просування до верхівки політичної ієрархії. До основних інституційних каналів такого роду відносять державний апарат, органи місцевого управління, армію, політичні партії, релігійні організації, систему освіти. Ступінь проникності каналів рекрутування

описує способи горизонтального пересування членів політичної еліти в системі різноманітних каналів рекрутування.

Отже, визначення теоретичних засад аналізу способів елітоутворення в стабільних та трансформаційних суспільствах дало змогу здійснити подальший аналіз форм і видів рекрутування політичної еліти на пострадянському просторі.

У другому підрозділі «*Форми і види рекрутування політичної еліти на пострадянському просторі*» – наведено порівняльний аналіз форм і видів рекрутування політичної еліти на пострадянському просторі.

У стабільних політичних системах рекрутування еліти відбувається відповідно до ретельно розроблених процедур, у результаті чого персональний склад еліти з більшою чи меншою періодичністю оновлюється, а саме політична структура залишається значною мірою незмінною.

По-іншому складається справа в умовах радикального розлому політичної системи в періоди політичної нестабільності. За цих умов відбувається трансформація або зміна еліт: люди, що займають ключові позиції в політичному управлінні, втрачають свої пости, виникає багато вакансій, які заповнюються з порушенням звичайних норм. Суспільство, як правило, завжди має багато охочих зайняти елітні позиції. Це стимулюється вищим статусом управлінської діяльності, престижем.

У процесі рекрутування політичної еліти найважливіші моменти – широта її соціальної бази, коло осіб, що відбирають еліту (селекторат), врешті, процедура механізми відбору, співвідношення нової та старої еліти. Останнє питання має кілька аспектів. По-перше, воно завжди залишається проблемою – і в стабільному, і в нестабільному суспільствах. Цей аспект проявляється як проблема циркуляції еліти. У свою чергу, циркуляцію еліти можна розглядати як заміну однієї еліти іншою, і як просування з нееліти в еліту. По-друге, в реальному житті не просто знайти межу між старою і новою елітою. Адже відбуваються процеси не лише заміни еліти, але і її трансформації. У свою чергу, трансформація еліти відбувається у двох варіантах. Перший полягає в тому, що деякі організації самі по собі змінюються слабо. Вони лише змінюють свою верхівку – керівний склад, а всі інші елементи організації залишаються без змін. Другий варіант полягає в тому, що трансформація еліти відбувається шляхом перерозподілу функцій між організаціями, що існували, а також між тими організаціями, що існували, і тими, що утворилися. Зазначено, що для таких країн пострадянського простору, як Росія, Білорусь, Казахстан форми рекрутування еліти повторюють принципи залучення до владних кіл, використовуваних радянською номенклатурою. Винятками є сучасні українська та киргизька еліти.

При цьому треба мати на увазі, що це твердження не є універсальним. Трансформаційні процеси в Україні показали і такий феномен, який за цими схемами важко ідентифікувати.

Характерні риси системи рекрутування в Україні наступні: змішана система рекрутування з тяжінням до закритості; спостерігається звуження

каналів рекрутування при зростанні їх проникності. Механізми рекрутування залежать від певної політичної партії, але переважають партійна приналежність, протекціонізм, володіння власністю та клановість.

У *Висновках до II розділу на основі проведеного порівняльного аналізу* встановлені загальні й особливі риси рекрутування політичної еліти на пострадянському просторі та запропоновані пропозиції щодо подолання негативних аспектів існуючої системи рекрутування політичної еліти в нашій країні.

У **третьому розділі «Особливості функціонування політичної еліти на пострадянському просторі (кінець XX – початок XXI ст.)»** – представлені результати дослідження особливих рис, що притаманні політичній еліті пострадянських країн, розкриваються шляхи її становлення та розвитку.

У першому підрозділі *«Політична еліта як суб'єкт політичного процесу»* – наведені результати дослідження політичної еліти як актора політичного процесу в пострадянських країнах.

Показано, що за умов активізації загальноцивілізаційних перетворень трансформація функціонального виміру політики стосується усіх сфер політичного життя.

Обґрунтовано, що у посткомуністичних державах політична модернізація є першочерговою, тому що в умовах неорганічного типу модернізації політична сфера домінує стосовно інших. Першопочтовом (внутрішнім) до модернізації є поява політичної волі до змін у середовищі суспільних очільників. Для здійснення зазначеної мети необхідно, по-перше, інституційне забезпечення функціонування демократії; по-друге, запровадження демократичних процедур в усі сфери суспільного процесу, сприятиме здійсненню структурних і якісних змін не лише в політиці, а й у соціально-економічній, духовно-культурній та інших сферах, створюючи умови для збереження стабільності та внутрішньої консолідації суспільства.

Завдяки вивченню особливостей функціонування політичної еліти на пострадянському просторі в останні десятиліття, було встановлено, що політична еліта відіграє значну роль у модернізаційних процесах через недостатній розвиток громадянського суспільства.

Показано, що політична еліта характеризується неконсолідованістю та неефективністю функціонування, неможливістю оновлення її складу.

Серед головних чинників такого стану виділено формування політичних мегасуб'єктів та підвищена роль особистості політичних лідерів, які більш детально розглянуті в наступному підрозділі.

У другому підрозділі *«Роль особистості у сучасному політичному полі»* – наведені результати встановлення ролі особистості у сучасному пострадянському політичному полі.

Встановлено, що центральною ланкою механізму формування політичної еліти в Україні постає особистість політичного лідера. Політичні події останніх років наочно довели, що перспективи подальшого розвитку політичної системи значною мірою залежать від особливостей внутрішньої організації та діяльності

цих структур, що, в свою чергу, обумовлюється особистими поглядами та уподобаннями лідерів партій.

Показано, що суттєвим недоліком надмірного впливу особистості політичних лідерів на розподіл владних повноважень на місцевому рівні є низький рівень фактичної легітимності органів місцевого самоврядування.

Через відсутність механізмів впливу громадян України на діяльність представницьких органів дискредитуються не окремі політичні лідери та їх партії, а демократичні процеси, зокрема, інститут виборів. Зрештою це може призвести до делегітимізації демократичної політичної системи.

Шляхом подолання цих негативних тенденцій є: впровадження регіональних відкритих виборчих списків кандидатів у депутати та диференційованого виборчого бар'єра для партій та блоків; застосування політичними силами праймеріз – публічних та прозорих виборів партійних лідерів усіх рівнів.

У *Висновках до III розділу* дано характеристику сучасної української політичної еліти, виділено основні риси політичних лідерів, дано обґрунтування чинників, що впливають на появу політичних мегасуб'єктів, визначені позитивні та негативні перспективи розвитку політичної системи України та запропоновано шляхи подолання визначених негативних тенденцій.

У **висновках** підведені підсумки здійсненого дослідження:

1. Проаналізовано сутність поняття «політична еліта» та основні підходи її дослідження в класичній і некласичній політичній традиції. Так, основними напрямками обґрунтування феномену еліти є: ірраціональний (підхід, застосований у філософських науках), харизматичний, біологічний, психологічний, технократичний та історичний. Однак, практично всі дослідники під елітою розуміють порівняно невеликі групи вибраних осіб, яким або притаманні сильна воля та великі знання, або вони обіймають керівне становище в політичній, економічній, військовій чи духовній сферах, або об'єднують обидві риси. Це групи, які, як правило, мають вищий соціальний статус, певну єдність інтересів і цілей, а також чималі офіційні повноваження, можуть контролювати діяльність усіх ключових інститутів суспільства.

В даному дисертаційному дослідженні під терміном «політична еліта» розуміється відносно стійка, внутрішньо диференційована група осіб, які складають меншу частину суспільства, володіють певними якостями, підготовлені до виконання політико-управлінських функцій, займають певні політичні керівні посади та безпосередньо впливають на прийняття політичних рішень і життєдіяльність суспільства в цілому.

Встановлено, що державам пострадянського простору притаманні процеси трансформації та заміни еліт, прояви непотизму, клієнталізму, трибалізму, вождизму і т. п.

Дістало подальшого розвитку обґрунтування положення, що політична еліта в цих країнах підлягає процесам вертикалізації та горизонталізації, що

загалом створює певну ієрархізовану структуру боротьби за здобуття, реалізацію та утримання влади.

2. Визначено співвідношення понять «політична еліта», «номенклатура», «бюрократичний клас», що дало змогу подальшого розвитку положень щодо специфічності форм і видів рекрутування нових членів політичної еліти.

3. Проаналізовано теоретичні концепції та виявлено тенденції утворення політичної еліти в трансформаційних суспільствах, в основу яких покладено формування демократичної системи влади. Вивчення теоретичних засад аналізу способів елітоутворення в стабільних і трансформаційних суспільствах показало, що основними механізмами формування еліти є циркуляція, ротація та рекрутування, з яких головним є останній.

Система рекрутування є механізмом формування і відтворення еліти, що включає в себе критерії, порядок і коло осіб, які здійснюють відбір. Механізмами рекрутування політичної еліти є принципи висунення в її склад новобранців, що неминуче різняться залежно від суспільного устрою і історичної епохи (такими принципами, поперемінно або синхронно, були кровна спорідненість, спадкоємство, володіння власністю, професійна компетентність, партійна приналежність, особиста відданість, старшинство або вислуга років, протекціонізм, тощо). Рекрутування реалізується через функціонування каналів, тобто шляхів просування до верхівки політичної ієрархії. Способи горизонтального пересування членів політичної еліти в системі різноманітних каналів рекрутування описується через категорію проникності.

4. Досліджено форми і види рекрутування політичної еліти на пострадянському просторі. Вивчення форм і видів рекрутування політичної еліти на пострадянському просторі дозволило встановити їх загальні та особливі характеристики. Так, загальними рисами рекрутування для політичної еліти в Росії, Україні, Білорусі є його «неономенклатурний» тип, звуження проникності каналів, зменшення кількості каналів рекрутування. Це вказує на переважання закритого типу рекрутування політичної еліти на пострадянському просторі.

Особливі риси рекрутування змінюються залежно від пострадянської країни, історії та чинників становлення й розвитку її політичної еліти. Так, в залежності від країни механізмами та проникністю можуть бути як відкритими, так і закритими. В Росії до сьогодні спостерігається переважно репродукція еліт, серед характерних рис якої є формування партії влади, клановість; повернення до регіональних закритих форм рекрутування; тенденція зміцнення позицій номенклатурної бюрократії; кадрова ротація управлінців верхніх ешелонів влади, наближених топ-менеджерів; найбільш діяльним органом реального управління в країні є адміністрація президента РФ.

На відміну від Росії, для Білорусі найбільш характерними є рекрутування поза правовим шляхом за принципом ідеологічної лояльності та особистої відданості і надійності кандидата, можливість отримати владу як засіб забезпечення особистої фінансової стабільності як головний мотив рекрутанта,

відсутність вертикальної мобільності та вкрай закриті системи та механізми рекрутування еліти, звуження каналів рекрутування.

Характерні риси системи рекрутування в Україні наступні: змішана система рекрутування (спостерігається наявність як закритої системи гільдій, так і відкритої антрепренерської системи в залежності від політичної партії) з тяжінням до закритості; переважає закритий характер рекрутування (попадання в вищі ешелони політичної еліти майже не можливе без приналежності до елітного кола: бізнес, політичного, культурного, тощо), спостерігається звуження каналів рекрутування при зростанні їх проникності. Механізми рекрутування залежать від певної політичної партії, але переважають партійна приналежність, протекціонізм, володіння власністю та клановість.

Для виходу з цієї ситуації запропоновано створення умов для ротації політичної еліти; закріплення на законодавчому рівні різниці між правлячою та звичайною політичною елітою, їх основних завдань та функцій в рамках політичного простору держави, основних механізмів впливу широких мас громадян України на політичну еліту в межах соціального контролю; надання переваги ідеологічним принципам партій, що складають політичну еліту, при її формуванні та рекрутуванні до неї; ствердження прозорості джерел та сум фінансування політичних партій України з метою запобігання їх значному впливу на якість прийняття важливих політичних рішень.

5. Визначено особливості функціонування політичної еліти на пострадянському просторі у часових межах з кінця ХХ ст. до початку ХХІ ст. Завдяки вивченню особливостей функціонування політичної еліти на пострадянському просторі в останні десятиліття, було встановлено, що політична еліта відіграє значну роль у модернізаційних процесах через недостатній розвиток громадянського суспільства, але при характеризується неконсолідованістю та неефективністю функціонування, неможливістю оновлення її складу, що заважає розвитку та подальшому втіленню демократичних засад політичної діяльності. Серед головних чинників такого стану виділено формування політичних мегасуб'єктів та підвищена роль особистості політичних лідерів.

6. З'ясовано роль особистості у сучасному політичному полі пострадянських країн. При визначенні ролі особистості у сучасному політичному полі пострадянських країн, встановлено, що центральною ланкою механізму формування політичної еліти в Україні постає особистість політичного діяча, що пов'язано з впровадженням змін до Конституції України у 2006 р. та переходом до пропорційної системи виборів, які перетворили політичні партії, їх об'єднання та лідерів на ключові актори політичного процесу.

Зазначено, що перспективи подальшого розвитку політичної системи значною мірою залежать від особливостей внутрішньої організації та діяльності партій, що обумовлюється особистими рисами та уподобаннями їх лідерів.

Визначено, що недемократичність партій, авторитаризм в їх керівництві, а також незацікавленість більшості політичної еліти у подальших реформах, виступає ризиком для демократичного розвитку держави.

Показано, що неможливість створити єдину «партію влади» та зміцнення позицій одного політичного лідера є передумовою подальшого формування в Україні плюралістичної політичної системи і унеможливить реставрацію авторитарного політичного режиму.

При перебільшеній персоніфікації влади та політичних еліт акторами політичних процесів виступають окремі постаті, які впливають на всі галузі політичного життя країни, на політичний режим держави, на поле політичних гравців та специфіку приходу до влади на всіх рівнях. Для подолання вказаних негативних тенденцій запропоновані певні засоби, серед яких головними є підвищення прозорості та публічності при виборах політичних лідерів всіх рівнів, реформа виборчої системи, внутрішня демократизація партій, підвищення політичної культури населення країни.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Палазова Т. М. Правящая элита как основной субъект процесса принятия политических решений / Т. М. Палазова // Перспективи. – 2006. – № 1 (33). – С. 128-132.
2. Палазова Т. М. Основные подходы к определению сущности и природы политического лидерства / Т. М. Палазова // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2006. – № 1 (17). – С. 136-140.
3. Палазова Т. М. Технології формування іміджу політичного лідера / Т. М. Палазова // Вестник СевГУ. – 2007. – № 84. – С. 94-97.
4. Палазова Т. М. Исторические типы взаимодействия церкви и государства / Т. М. Палазова // Виховання і культура. – 2007. – № 1-2 (11-12). – С. 47-49.
5. Палазова Т. М. Перспективи неklasичного методологічного підходу до вивчення політичних еліт / Т. М. Палазова // Перспективи. – 2008. – № 4 (44). – С. 68-72.
6. Палазова Т. М. Класичні теоретико-методологічні підходи до вивчення політичних еліт / Т. М. Палазова // Наукове пізнання: методологія та технологія. – 2009. – № 1 (23). – С. 90-94.
7. Палазова Т. М. Політична еліта в контексті євроінтеграції / Т. М. Палазова // Наука і освіта. Спецвипуск: проект «Толерантність як основа соціальної безпеки» – 2010. – № 1. – С. 54-58.

АНОТАЦІЯ

Палазова Т. М. Особливості становлення політичної еліти на пострадянському просторі: порівняльний аналіз. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.02. – політичні інститути та процеси. – Державний заклад

«Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2011.

В дисертації досліджено роль політичної еліти в трансформаційних і модернізаційних процесах пострадянських країн, виділені чинники негативних тенденцій в діяльності пострадянської еліти.

Головними чинниками функціонування політичної еліти на пострадянському просторі в останні десятиліття визначені формування політичних мегасуб'єктів та підвищена роль особистості політичних лідерів.

Визначено, що недемократичність партій, авторитаризм в їх керівництві, а також незацікавленість більшості політичної еліти в подальших реформах, виступає ризиком для демократичного розвитку держав пострадянського простору.

При перебільшеній персоніфікації влади і політичних еліт акторами політичних процесів виступають окремі фігури, які впливають на всі галузі політичного життя країни, на політичний режим держави, на поле політичних гравців і специфіку приходу до влади на всіх рівнях. Запропоновані основні напрями для подолання вказаних негативних тенденцій.

Ключові слова: політична еліта, політичний клас, політична участь, політичні партії, політичний лідер, елітоутворення, циркуляція еліт, політичні мегасуб'єкти.

Аннотація

Палазова Т. М. Особенности становления политической элиты на постсоветском пространстве: сравнительный анализ. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата политических наук по специальности 23.00.02 – политические институты и процессы. – Государственное учреждение «Южно-Украинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2011.

В диссертации анализируются особенности становления и функционирования политической элиты на постсоветском пространстве.

Изучение форм и видов ее рекрутирования на постсоветском пространстве позволило установить их специфические характеристики. Так, общими чертами рекрутирования для политической элиты в России, Украине, Беларуси является его «неономенклатурный» тип, сужение проницаемости каналов, уменьшение количества каналов рекрутирования. Это указывает на преобладание закрытого типа рекрутирования политической элиты на постсоветском пространстве.

Специфические черты рекрутирования изменяются в зависимости от постсоветской страны, истории и факторов становления и развития ее политической элиты. Так, в России сейчас наблюдается преимущественно репродукция элит, среди характерных черт которой – формирование партии власти, клановость; возвращение к региональным закрытым формам рекрутирования; тенденция укрепления позиций номенклатурной бюрократии; кадровая ротация управленцев верхних эшелонов власти, приближенных топ-

менеджеров; наиболее деятельным органом реального управления в стране является администрация президента РФ.

В отличие от России, для Беларуси наиболее характерными являются рекрутирование вне правового пути по принципу идеологической лояльности и личной преданности и надежности кандидата, возможность получить власть в качестве средства обеспечения личной финансовой стабильности как главный мотив рекрутанта, отсутствие вертикальной мобильности и крайняя закрытость системы и механизмов рекрутирования элиты, сужение каналов рекрутирования.

Характерные черты системы рекрутирования в Украине следующие: смешанная система рекрутирования с тяготением к закрытости; преобладает закрытый характер рекрутирования, наблюдается сужение каналов рекрутирования при росте их проницаемости. Механизмы рекрутирования зависят от определенной политической партии, но преобладают партийная принадлежность, протекционизм, владение собственностью и клановость.

Для выхода из этой ситуации предложено создание условий для ротации политической элиты; закрепление на законодательном уровне разницы между правящей и обычной политической элитой, их основных заданий и функций в рамках политического пространства государства, основных механизмов влияния широких масс граждан Украины на политическую элиту в пределах социального контроля; предоставление преимущества идеологическим принципам партий, которые составляют политическую элиту, при ее формировании и рекрутировании в нее; утверждение прозрачности источников и сумм финансирования политических партий Украины с целью предотвращения их значительного влияния на качество принятия важных политических решений.

При преувеличенной персонификации власти и политических элит актерами политических процессов выступают отдельные фигуры, которые влияют на все отрасли политической жизни страны, на политический режим государства, на поле политических игроков и специфику прихода к власти на всех уровнях. Предложены основные направления для преодоления указанных негативных тенденций.

Ключевые слова: политическая элита, политический класс, политическое участие, политические партии, политический лидер, элитобразование, циркуляция элит, политические мегасубъекты.

Annotation

Palazova T. M. Features of becoming of political elite on postradyanskomu space: comparative analysis. – Manuscript.

Thesis for a candidate's degree, speciality 23.00.02. – political institutes and processes. – South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynskiy, Odessa, 2011.

In dissertation the role of political elite is analyzed in the transformation and modernization processes of postsoviet countries, the factors of negative tendencies are selected in activity of postsoviet elite.

By the main factors of functioning of political elite on postsoviet space in the last decades is the forming of political megasubjects and the increased role of personality of political leaders.

Certainly, that not democratic parties, authoritarianism is in their guidance, and also incuriosity of majority of political elite in subsequent reforms, comes forward a risk for democratic development of the states of postsoviet space.

During the exaggerated personification of power and political elites separate figures which influence on all of industries of political life of country come forward the actors of political processes, on the political mode of the state, on the field of political players and specific of coming to power on all of levels. Basic directions are offered for overcoming of the indicated negative tendencies.

Keywords: political elite, political class, political participation, political parties, political leader, elite create, circulation of elites, political megasubjects.

Підписано до друку 26.04.2011 р. Обсяг 0,9 друк. арк.
Формат 60x90/16 Зам. № 234. Тираж 100 прим. Папір офсетний.

Надруковано у друкарні видавництва «Принт Бістро»
(Свідоцтво В01 №621093 від 13.08.2003)
м.Одеса, вул. Троїцька 11
тел.: 784 14 34, 738 53 98